

ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ ΕΠΙΤΗΡΟΥΜΕΝΗΣ ΖΩΝΗΣ ΓΙΑ ΤΙΣ ΤΟΠΙΚΕΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΕΣ ΠΟΥ ΑΦΟΡΑ

Λόης Λαμπριανίδης, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Μακεδονίας

Η εισήγηση αναλύει τις κοινωνικο-οικονομικές επιπτώσεις από την ύπαρξη, σχεδόν σε όλο τον 20ό αιώνα, μιας περιοχής κατά μήκος των βόρειων συνόρων της χώρας, η οποία έχει χαρακτηριστεί ως "Επιτηρούμενη Ζώνη" (ΕΖ).

Επικεντρώνεται σε μια συγκεκριμένη περιοχή μέσα σ' αυτήν τη ζώνη, εκείνη στο νομό Ξάνθης, η οποία κατοικείται από Πομάκους. Η ύπαρξη της Ε.Ζ. δημιούργησε πολλά προβλήματα στο εσωτερικό της όπως αποθάρρυνση επενδύσεων λόγω των μη ομαλών συνθηκών κυκλοφορίας του κεφαλαίου και της εργασίας, έλλειψη εκσυγχρονισμού των οικονομικών μονάδων -παραμένουν οικονομίες επιβίωσης-, εξαιρετικά πιο αντιξοές συνθήκες απασχόλησης σε σχέση με άλλες περιοχές, σημαντική υποβάθμιση της φυσικής και κοινωνικής υποδομής της περιοχής, τάση "γκετοποίησης" των κατοίκων της που οδηγεί σε "καχυποψία" προς τον "έξω" κόσμο, σε χαμηλό επίπεδο μόρφωσης, προβλήματα που στη συνέχεια αποτελούν ανασταλτικό παράγοντα στην οικονομική ανάπτυξη και, τέλος, εκμετάλλευση των κατοίκων της περιοχής από "επιτήδειους" με "προσβάσεις" στη διοίκηση της Ε.Ζ.

Ενώ η πολιτική της Ε.Ζ. εισήχθηκε για στρατιωτικούς και μέχρι ενός σημείου και για πολιτικούς λόγους -να ελέγχονται οι εθνικές μειονότητες, οι Πομάκοι κλπ., η εφαρμογή της είχε σημαντική επίδραση στην οικονομική ανάπτυξη της περιοχής. Από μια άποψη δείχνει την ανεπάρκεια της ελληνικής πλευράς να σχεδιάσει μια πολιτική με ξεκάθαρους στόχους και μετά να την εφαρμόσει. Ακόμη περισσότερο, η πολιτική αυτή είχε τα αντίθετα αποτελέσματα απ' αυτά για τα οποία είχε σχεδιαστεί.

1. Βασικά χαρακτηριστικά της Επιτηρούμενης Ζώνης

Η Ε.Ζ. εισήχθη το 1936 από τη στρατιωτική δικτατορία εκείνης της περιόδου και είναι μια λωρίδα γης κατά μήκος των συνόρων που το βάθος της κυμαίνεται από 15-45 χλμ. Στην πράξη αυτό σήμαινε ότι μια αρκετά μεγάλη περιοχή, που ήταν ενσωματωμένη στην οικονομία της χώρας, ξαφνικά τέθηκε κάτω από σημαντικούς περιορισμούς, οι σπουδαιότεροι από τους οποίους είναι οι εξής: α) Χρειαζόταν άδεια εισόδου, η οποία χορηγούνταν από την Αστυνομία, προκειμένου κάποιος να εισέλθει στην Ε.Ζ. Η άδεια εισόδου ήταν ένα είδος "διαβατηρίου για εσωτερική χρήση" μόνο, το οποίο επιδεικνυόταν στα σημεία ελέγχου (μπάρες) που ελέγχονταν από το στρατό. β) Οι κάτοικοι της Ε.Ζ. είχαν μια ειδική ταυτότητα, η οποία έπρεπε να ανανεώνεται κάθε εξάμηνο. γ) Κανένας δεν επιτρεπόταν να μεταναστεύσει στην Ε.Ζ. ή από ένα χωριό σε άλλο της Ε.Ζ., εκτός και αν είχε άδεια. δ) Κανείς μη-κάτοικος της Ε.Ζ. δεν επιτρεπόταν να ασκήσει

οποιοδήποτε επάγγελμα εκτός κι αν είχε άδεια από την Επιτροπή Στρατιωτικής Ασφάλειας (ΕΣΑ). ε) Η ΕΣΑ μπορούσε να εκτοπίσει από την Ε.Ζ. μέχρι 5 χρόνια όλους όσοι θεωρούνταν ύποπτοι για την υπονόμευση της ασφάλειας της περιοχής. στ) Όλοι οι δημόσιοι υπάλληλοι ήταν υποχρεωμένοι να συνεργάζονται με την ΕΣΑ. Σε αντίθετη περίπτωση μπορεί ακόμη και να απολύονταν. ζ) Κανένας δεν επιτρεπόταν να εισέρχεται και να εξέρχεται από την Ε.Ζ. ή να μετακινηθεί απ' το ένα χωριό στο άλλο της Ε.Ζ. από τις 12 τα μεσάνυχτα μέχρι τις 5 το πρωί. η) Οι φυσικοί πόροι που βρίσκονταν μέσα στην Ε.Ζ. (δάση, αγροί, κ.λπ.) και ανήκαν στο Δημόσιο, ήταν κάτω από την αποκλειστική διαχείριση της ΕΣΑ, που μπορούσε να τους εκμισθώνει χωρίς δημοπρασία.

Μέχρι τη δεκαετία του 1960 η Ε.Ζ. είχε μεγάλο βάθος. Περιελάμβανε το βόρειο τμήμα της Κέρκυρας, περνούσε πολύ νοτιότερα της Ηγουμενίτσας, βόρεια των Ιωαννίνων, έξω από την Καστοριά και Φλώρινα, βόρεια από την Έδεσσα, από την Αριδαία, το Πολύκαστρο, βόρεια από το Κιλκίς, έξω από την Ξάνθη, βόρεια από την Κομοτηνή και τελείωνε στην Καστανέα (απέναντι απ' την Αδριανούπολη) (Χάρτης 1).

Το βάθος της Ε.Ζ. παρουσιάζει μια συνεχή συρρίκνωση στην πορεία του χρόνου σε όλους τους νομούς της χώρας. Εξάιρεση αποτελεί ο νομός Έβρου, όπου από το 1967 η Ε.Ζ. επεκτάθηκε για να καλύψει και τα σύνορα με την Τουρκία, απόρροια της αλλαγής του αμυντικού δόγματος της χώρας.

Μετά την πτώση της στρατιωτικής δικτατορίας, το 1974, οι ελληνικές κυβερνήσεις εγκατέλειψαν το αμυντικό δόγμα που στηριζόταν στο ότι ο κίνδυνος προέρχεται απ' το βορρά. Έτσι, υπήρξε μια σταδιακή συρρίκνωση του βάθους της Ε.Ζ. και κυρίως χαλάρωση και στη συνέχεια δραστική μείωση των μέτρων περιφρούρησής της (μπάρες). Θα πρέπει να επισημανθεί όμως ότι η σχετική νομοθεσία δεν καταργήθηκε για καμιά περιοχή κατά μήκος των συνόρων.

Η πρόσφατη άρση της μπάρας στην Ε.Ζ. της Ξάνθης (απόφαση ΥΠΕΘΑ, Φεβρ. 1996), έβαλε τέλος, υποτίθεται, σ' αυτή την κατάσταση. Όμως, αυτό το οποίο καταργήθηκε είναι το φυσικό εμπόδιο (η μπάρα) και όχι το θεσμικό πλαίσιο της Ε.Ζ. (π.χ. οι επεμβάσεις των Πολιτιστικών Γραφείων -που έχουν τη συνολική ευθύνη για τις μειονότητες- και οι ανεπίσημες διακρίσεις εναντίον των κατοίκων των μειονοτήτων), το οποίο, σ' ένα πολύ πιο χαλαρό πλαίσιο, ισχύει μέχρι σήμερα. Εξάλλου, οι περιορισμοί άρθηκαν μόνο για τους ημεδαπούς.

Το βάθος στο οποίο προχωρούσε η Ε.Ζ. δεν ήταν ενιαίο για όλη τη ζώνη αλλά καθοριζόταν από την ΕΣΑ του νομού. Η επιλογή των περιοχών όπου η Ε.Ζ. είχε πολύ μεγαλύτερο βάθος δεν ήταν τυχαία αλλά *το προϊόν μιας αυταπόδεικτα αρνητικής σχέσης των μειονοτήτων με την άμυνα της χώρας*. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι κατά μήκος των βόρειων συνόρων της Ελλάδας υπάρχουν μεικτοί πληθυσμοί.

2. Σύνορα και όρια. Κάποιες εννοιολογικές επισημάνσεις

Το *σύνορο* είναι μια ζώνη μεταβατική από ένα τρόπο ζωής σ' έναν άλλο και αντιπροσωπεύει δυνάμεις εκατέρωθεν των συνόρων οι οποίες δεν είναι πλήρως αφομοιωμένες ούτε ικανοποιημένες, γεγονός που παρέχει ευκαιρίες για αμοιβαία αλληλοδιείσδυση και αμφισβητήσεις. Κατά μήκος των συνόρων η ζωή συνεχίζει να χρησιμοποιεί τα ήδη καθορισμένα πρότυπα των βασικών αξόνων οργάνωσης της κοινωνικο-πολιτικής και πολιτιστικής δομής.

Το σύνορο ορίζεται 'ως προς τα έξω' και αναφέρεται στις απομακρυσμένες περιοχές που είναι πηγές κινδύνου και διεκδικούνται από πολλούς. Το *όριο*, αντίθετα, προσδιορίζεται εσωτερικά, δημιουργείται και συντηρείται από την επιθυμία της κεντρικής κυβέρνησης. Δεν υπάρχει από μόνο του ούτε έχει υλική υπόσταση. Το όριο είναι ένας παράγοντας διαχωρισμού. Υποδεικνύει συγκεκριμένα και προσδιορισμένα όρια που καθορίζονται πολιτικά, και όλα όσα βρίσκονται στο εσωτερικό των ορίων συνδέονται μεταξύ τους με εσωτερικούς δεσμούς. Το όριο είναι ένα μέρος συνάντησης δύο κοινωνικοπολιτικών οντοτήτων, που η καθεμιά έχει τα δικά της ενδιαφέροντα, τη δομή και την ιδεολογία της. Η καθεμιά δημιουργεί νομιμοφροσύνη και καθορίζει υποχρεώσεις και περιορισμούς για χάρη της εσωτερικής αρμονίας και ενότητας αλλά και για τον εξωτερικό διαχωρισμό και την ατομικότητα (Kristof 1959, 270-277).

Ένα σημαντικό μέρος της θεωρητικής συζήτησης στην πολιτική γεωγραφία επικεντρώνεται στη μελέτη των συνόρων και γράφηκε κατά τη διάρκεια των δύο παγκόσμιων πολέμων και την περίοδο που ακολούθησε (Minghi 1963). Μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα, οι ερευνητές θεωρούσαν τις συνοριακές περιοχές ως οιονεί στρατιωτικά οχυρά (Hertzog 1991, 521) έκτοτε οι αντιλήψεις άλλαξαν δραστικά.

Πολλές παραμεθόριες περιοχές βρίσκονται σε 'περιφερειακή θέση' μέσα στο κράτος στο οποίο ανήκουν, είναι απομονωμένες απ' τα κέντρα οικονομικής και κοινωνικής δραστηριότητας και τους χώρους λήψης αποφάσεων. Τα εθνικά σύνορα συχνά αποκόπτουν τα οικονομικά κέντρα από τη φυσική τους ενδοχώρα και ως εκ τούτου δημιουργούν ανωμαλίες στη διακίνηση αγαθών, υπηρεσιών, εργατικού δυναμικού κ.λπ. Βρίσκονται στις απολήξεις των εθνικών δικτύων (μεταφορών, ενέργειας, τηλεπικοινωνιών κ.λπ.), με αποτέλεσμα να μειονεκτεί γενικά η υποδομή τους. Οι διαφορές στα νομοθετικά και διοικητικά συστήματα εκατέρωθεν των συνόρων, στην παροχή κοινωνικών υπηρεσιών, στις ιστορικοπολιτιστικές καταβολές κ.λπ. λειτουργούν ως ανασταλτικοί παράγοντες στην επικοινωνία και στις επαφές μεταξύ των πληθυσμών και των οικονομιών τους.

Όμως, ενώ οι περισσότερες συνοριακές περιοχές στον κόσμο παραμένουν υπανάπτυκτες και αραιοκατοικημένες, σε ορισμένες, κυρίως στη Δ. Ευρώπη και στα σύνορα ΗΠΑ/Μεξικού, υπήρξε ανάπτυξη αστικών περιοχών στο β' μισό του 20ού αιώνα και σημαντικής έκτασης παλίνδρομες μετακινήσεις (Martinez 1986). Στην πρώτη περίπτωση η καθημερινή διασυνοριακή παλίνδρομη μετακίνηση οφείλεται στην ομαλοποίηση της αγοράς εργασίας με μετακινήσεις μεταξύ ανεπτυγμένων χωρών (π.χ. Ελβετία-Γαλλία-Γερμανία, στη Δ. Ευρώπη εκτιμάται ότι υπάρχει καθημερινή

παλίνδρομη μετακίνηση περισσότερων από 250.000 εργαζομένων - Ricq 1981), ενώ στη δεύτερη σε μετακινήσεις μεταξύ μιας αναπτυσσόμενης και μιας υπανάπτυκτης χώρας για την εκμετάλλευση της διαφοράς στα επίπεδα διαβίωσης (π.χ. Μεξικό-ΗΠΑ).

3. Η διεθνής εμπειρία σε πολιτικές ανάλογες αυτής της Επιτηρούμενης Ζώνης

Οι Ε.Ζ. ή Αμυντικές Ζώνες σήμερα είναι πλέον αρκετά σπάνιες και ουσιαστικά αποτελούν αντικείμενα καθαρά ιστορικού περιεχομένου (για μια διεξοδικότερη ανάλυση βλ. Labrianidis 1996 και Λαμπριανίδης 1997).

α) *Ζώνες παράλληλες με τα σύνορα στις χώρες της Αν. Ευρώπης:* Σε όλες οι χώρες της Κ. και Α. Ευρώπης με σύνορα "Σιδηρού Παραπετάσματος" με τη Δ. Ευρώπη, τα σύνορα θεωρούνταν από τις κυβερνήσεις απόλυτα όρια. Υπήρχαν ακατοίκητες ζώνες κατά μήκος αυτών των συνόρων, έτσι ώστε να εμποδίζονται οι κάτοικοι να διαφύγουν τόσο σε περισσότερο "δημοκρατικές" χώρες του ανατολικού συνασπισμού όπως η Πολωνία και η Ουγγαρία όσο και σε δυτικές χώρες. Αποτέλεσμα αυτού του γεγονότος ήταν ότι περιοχές κοντά στα σύνορα είχαν γενικά χαμηλή οικονομική ανάπτυξη.

β) *Επιτηρούμενη Ζώνη στα σύνορα της Ισπανίας:* Στην Ισπανία στα ισπανο-γαλλικά σύνορα υπήρχε μια αντίστοιχη ζώνη πλάτους 50-70 χλμ. και μήκους 400 χλμ. Στα τέλη της δεκαετίας του '40, κατά τη διάρκεια του φασιστικού καθεστώτος του Φράνκο, χτίστηκαν εκεί οχυρά (Bunkers).

γ) *Η Ισραηλινή διοίκηση των περιοχών που κατοικούνται από Άραβες και η πολιτική εποικισμού των παραμεθόριων περιοχών:* Η στρατιωτική διοίκηση των περιοχών που κατοικούνταν από Άραβες επιβλήθηκε το 1948. Η επιχειρηματολογία που αναπτύχθηκε για την ύπαρξη των στρατευμάτων ήταν η ανάγκη ασφάλειας της περιοχής η οποία απειλούνταν από έναν πληθυσμό εχθρικό προς το κράτος. Οι στρατιωτικοί διοικητές είχαν τη δυνατότητα να αποκλείσουν την περιοχή και να περιορίσουν τη μετακίνηση μέσα σ' αυτήν, προς αυτήν και από αυτήν. Η στρατιωτική διοίκηση είχε επίσης τη δυνατότητα να μεταφέρει άτομα σε άλλες περιοχές της επικράτειας, να δημεύσει γη στην περιοχή, ακόμη και να γκρεμίσει σπίτια.

Η δεύτερη πολιτική που προσομοιάζει με αυτή της Ε.Ζ. είναι αυτή που αφορά τη δημιουργία οικισμών στις παραμεθόριες περιοχές με εποικισμό στοχεύοντας τον έλεγχο και την εθνική κυριαρχία στις απομακρυσμένες περιοχές. Όπως τονίζουν οι Hasson και Gosenfeld (1980, 315), υπάρχουν πολλά τέτοια ιστορικά παραδείγματα όπως η ρωσική μετανάστευση στα Ουράλια και κατά μήκος της κοιλάδας του ποταμού Amur-Ussuri, ο εποικισμός των ΗΠΑ κατά μήκος των καναδικών συνόρων και η εμπειρία από τους Γερμανούς στο Ροζναρ. Ο αγροτικός εποικισμός ήταν μια μέθοδος εισχώρησης στις απομακρυσμένες περιοχές και επίτευξης εβραϊκού ελέγχου καταλαμβάνοντας τη μεγαλύτερη δυνατή περιοχή με το μικρότερο δυνατό αριθμό ατόμων.

δ) Οι *homelands* της Νότιας Αφρικής: Η πολιτική περιφερειακής ανάπτυξης στη Νότια Αφρική έχει τις ρίζες της στις βασικές αρχές του απαρχαίντ (δηλαδή της ξεχωριστής διαβίωσης των φυλών), το οποίο εισήχθη τη δεκαετία του 1950. Σύμφωνα με την πολιτική του απαρχαίντ, συγκεκριμένες περιοχές έχουν σχεδιαστεί για να κατοικούνται από συγκεκριμένες φυλετικές ομάδες. Το απαρχαίντ δεν αποτελεί μόνο ένα νομοθετημένο σύστημα φυλετικών διακρίσεων αλλά επίσης ένα μελετημένο σύστημα αναδιοργάνωσης του γεωγραφικού χώρου της Νότιας Αφρικής, σχεδιασμένο για να επιβάλλει την κυριαρχία των λευκών και τη διαίωνιση ενός οικονομικού συστήματος εκμετάλλευσης. Δεν υπήρξε μόνο φυλετική διαίρεση των πόλεων, αλλά η χώρα σαν σύνολο διαιρέθηκε ανάμεσα σε λευκούς και μαύρους. Ο σχεδιασμός σε όλα τα επίπεδα ακολουθούσε τις φυλετικές κατευθύνσεις. Οι λευκοί και οι μη-λευκοί (Bantu) έχουν ξεχωριστές περιοχές κατοικίας, σχολεία, νοσοκομεία και περιοχές στις οποίες είχαν πολιτικά δικαιώματα και οικονομικό έλεγχο.

Δέκα περιοχές που αποκαλούνταν *homelands* ή *Bantustans* ορίστηκαν, από μία για καθεμιά από τις βασικές αφρικανικές φυλές. Επί πλέον, οι περιοχές, πέραν του γεγονότος της διαίρεσής τους με βάση τη φυλή, ήταν εξαιρετικά κατακερματισμένες γεωγραφικά σύμφωνα με την κυβερνητική στρατηγική του "διαίρει και βασίλευε" της έγχρωμης πλειοψηφίας (Smith 1979, 332-334). Αυτές οι 10 *homelands* αποτελούσαν μόλις το 14% της συνολικής έκτασης της χώρας ενώ προορίζονταν για το 80% του πληθυσμού και κατελάμβαναν τη λιγότερο εύφορη γη.

ε) *Reserves* για ιθαγενείς: Συχνά δημιουργούνται από τις κυβερνήσεις σαν καταφύγιο για τους ντόπιους (ιθαγενείς) κατοίκους με σκοπό την προστασία τους. Βέβαια, η διατάραξη του παραδοσιακού τρόπου ζωής μπορεί σπάνια να αποκατασταθεί. Η ποιότητα της γης, η πυκνότητα του πληθυσμού, η πρόσβαση, δασικές και μεταλλευτικές πλουτοπαραγωγικές πηγές ποικίλλουν. Οι εγκαταστάσεις αυτές βρίσκονται σε περιοχές δύσβατες ή ανεπιθύμητες από λευκούς και από κερδοσκόπους. *Reserves* για ιθαγενείς υπήρξαν σε πολλές χώρες, ακόμη και σε πολύ μικρές όπως τα νησιά της Καραϊβικής, πουθενά όμως δεν ήταν τόσο πολλά και περίπλοκα όσο στις ΗΠΑ.

4. Μια περιγραφή των φυσικών και κοινωνικο-οικονομικών χαρακτηριστικών της περιοχής μελέτης

Προκειμένου να εξετάσουμε τις συνέπειες που είχε το θεσμικό πλαίσιο της Ε.Ζ. στις τοπικές οικονομίες, συγκρίνουμε δυο περιοχές με τα ίδια γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά (ορεινές και καλυμμένες με δάση και βοσκότοπους). Η μια περιοχή κατοικείται από χριστιανούς και παρέμεινε μέσα στο όριο της Ε.Ζ. μέχρι το 1967, ενώ η άλλη κατοικείται από Πομάκους και παρέμεινε συνεχώς μέσα στην Ε.Ζ. Το όριο της Ε.Ζ. στο νομό Ξάνθης μετατοπίστηκε 3 φορές από την πρώτη εμφάνισή του, το 1936. Το 1967 σηματοδοτεί την αλλαγή του ορίου της Ε.Ζ. που χαράχτηκε αρχικά με βάση

στρατιωτικά κριτήρια σε άλλο που χαρακτήκε με βάση κυρίως πολιτικά (Λαμπριανίδης 1997).

Η περιοχή μελέτης είναι μέρος των ελληνοβουλγαρικών συνόρων, τα οποία, βέβαια, δεν διαιρούν με ξεκάθαρο τρόπο τους Έλληνες από τους Βούλγαρους. Και οι δύο χώρες δεν κατάφεραν να επεκτείνουν τις βασικές ιδεολογικές τους αξίες στους κατοίκους αυτών των βουνών. *Αποτελεί μια κλασικά αναμεμιγμένη παραμεθόρια περιοχή, χαρακτηρισμένη από την πολυπλοκότητά της*, βάσει της οποίας τα διεθνή όρια κόβουν όχι "φυσικά", όπως η φυσική γραμμή υποδηλώνει, αλλά βίαια. Συναντούμε μεγάλες συγκεντρώσεις τουρκογενών μουσουλμάνων, Πομάκων, όπως επίσης λίγους Σαρακατσάνους και τσιγγάνους μάλιστα πολλοί απ' τους Έλληνες και Βούλγαρους ήρθαν ως έποικοι στην περιοχή κατά τη διάρκεια του αιώνα (Drury 1991).

Η σύγκριση με βάση όλους τους δείκτες είναι καθαρά υπέρ της περιοχής που δεν βρίσκεται στην Ε.Ζ. και κατοικείται από χριστιανούς. Η γενική εντύπωση που δημιουργεί κανείς για τη χριστιανική περιοχή είναι ότι είναι έρημη, ενώ για την περιοχή των Πομάκων, ότι είναι πολύ υποβαθμισμένη αλλά ζωντανή. Όλα τα χωριά παρουσιάζουν υψηλές πληθυσμιακές πυκνότητες, και οι συνθήκες διαβίωσης είναι κακές. Συχνά δημιουργείται η εντύπωση στον επισκέπτη ότι βρίσκεται α) σε άλλη εποχή: τα καταστήματα δεν είναι σύγχρονα, υπάρχουν ελάχιστα αυτοκίνητα, τα σπίτια είναι κτισμένα με φτωχικά υλικά κ.λπ. β) σε άλλη χώρα (σ' ένα χωριό μιας υπανάπτυκτης χώρας) με την έννοια ότι όλοι οι κάτοικοι έχουν διαφορετικά χαρακτηριστικά (οι Πομάκοι είναι ψηλοί, συχνά ξανθοί με γαλανά μάτια και ευγενικά χαρακτηριστικά), μιλούν μια άλλη γλώσσα (πομάκικα, σλάβικη διάλεκτος), ντύνονται με διαφορετικό τρόπο, σε όλα τα σπίτια υπάρχουν ειδικές κεραιές τηλεόρασης ("πιάτα") για να πιάσουν τα κανάλια της Τουρκίας.

4.α. Η οικονομία

Η περιοχή των Πομάκων. Οι άνθρωποι ζουν υπό συνθήκες που προσομοιάζουν σε άλλη εποχή και δουλεύουν σκληρά για να επιβιώσουν κάτω από αντίξοες συνθήκες. Είναι αναγκασμένοι να εκμεταλλεύονται και τις παραμικρές δυνατότητες που τους προσφέρονται. Με "πεζούλες", δημιουργούν μικρά χωράφια, ακόμη και 200-300 τετρ. μέτρων, που τα καλλιεργούν. Επειδή είναι επικλινή και απότομα εδάφη, συχνά πηγαίνουν εκεί μόνο με τα πόδια ή με ζώα. Αναγκάζονται να μεταφέρουν νερό για να ποτίσουν τα χωράφια τους με σωλήνες από πηγές που εντοπίζουν στα βουνά, εκατοντάδες μέτρα μακριά.

Η οικονομία της περιοχής μπορεί να χαρακτηριστεί ως "οικονομία επιβίωσης" με την έννοια της καλλιέργειας κυρίως για αυτοκατανάλωση. Δεν χρησιμοποιούν μηχανήματα στη γεωργία. Κάθε οικογένεια έχει λίγα ζώα για δική της κατανάλωση και εκμεταλλεύεται την αυλή του σπιτιού της, ακόμη και τυχόν εγκαταλειμμένων σπιτιών, για το άπλωμα του καπνού αλλά και για την καλλιέργεια διαφόρων οπωροκηπευτικών (ντομάτες, κρεμμύδια, πατάτες, φασόλια κ.λπ.) για προσωπική κατανάλωση.

Η οικονομία της περιοχής είναι βασικά γεωργική και εξαρτάται σχεδόν αποκλει-

στικά από την καλλιέργεια ανατολικού καπνού (54,5% της καλλιεργήσιμης γης, ενώ τα κυριότερα άλλα προϊόντα είναι η βρώμη με 5,6%, το καλαμπόκι με 3,9% και το σιτάρι).

Η χριστιανική περιοχή: Είναι μια αγροτική οικονομία που μέχρι τη δεκαετία του '50 βασίστηκε σχεδόν αποκλειστικά στον καπνό ανατολικού τύπου. Τώρα βασίζεται κυρίως στην καλλιέργεια και παραγωγή φυτών για ζωοτροφές και αποξηραμένων φρούτων. Υπάρχουν σημαντικές εκτάσεις γης που δεν καλλιεργούνται γιατί οι ιδιοκτήτες τους δεν κατοικούν πια εκεί και δεν υπάρχει οικονομικό ενδιαφέρον για την ενοικίασή τους.

4.β. Κτιριακό απόθεμα/ κατοικίες

Η περιοχή των Πομάκων: Οι οικισμοί είναι εξαιρετικά πυκνοδομημένοι, χωρίς ασφαλτόστρωση, δίκτυα ύδρευσης και, βέβαια, ρυμοτομία. Υπάρχουν πολύ λίγα εγκαταλειμμένα σπίτια σε κάθε χωριό, επειδή οι άνθρωποι ακόμα ζουν εκεί. Τα σπίτια συχνά είναι κατασκευασμένα από πολύ φτωχικά υλικά.

Η χριστιανική περιοχή: Συνυπάρχουν εγκαταλειμμένα και πολύ εντυπωσιακά σπίτια, που υποδηλώνουν με τον πιο χαρακτηριστικό τρόπο την πορεία ανάπτυξης της περιοχής που σηματοδεύτηκε από τη μετανάστευση μεγάλου μέρους του πληθυσμού προς αστικές περιοχές ή το εξωτερικό. Μερικοί απ' αυτούς δεν γύρισαν πίσω (εγκαταλειμμένα σπίτια), ενώ άλλοι επέστρεψαν μόνιμα ή για διακοπές και καλοκαίρι, οι πιο επιτυχημένοι δε απ' αυτούς έκτισαν εντυπωσιακά σπίτια που επιδεικνύουν την "επιτυχία" τους.

4.γ. Πληθυσμός

Η περιοχή των Πομάκων: Ο πληθυσμός, βασικά, παρέμεινε στην περιοχή. Χαρακτηρίζεται από χαμηλή μετανάστευση εξαιτίας του ότι είναι συντηρητικοί (ορεισίβιοι, όχι ανεπτυγμένοι κ.τ.λ.) και με ένα αίσθημα ανασφάλειας που τους ώθησε να "είναι μαζί", δεν έχουν κοινωνικό δίκτυο ατόμων (που προέρχονται από την περιοχή ή μιλάνε την ίδια γλώσσα ή έχουν ίδιες θρησκευτικές αντιλήψεις κ.τ.λ.) στις περιοχές προορισμού για να τους υποδεχτούν και να τους υποστηρίξουν και, τέλος, θέλουν να μένουν όλοι μαζί για να μπορούν να μορφώσουν τα παιδιά τους καλύτερα και να εξασκήσουν τη θρησκεία τους.

Οι Πομάκοι δεν μετανάστευσαν μαζικά το 1960 - όπως συνέβη στην υπόλοιπη αγροτική και κυρίως ορεινή Ελλάδα-, βασικά γιατί φοβούνταν ότι αν φύγουν θα χάσουν το δικαίωμά τους να γυρίσουν πίσω στην Ελλάδα.

Όταν οι διακρίσεις εναντίον τους μειώθηκαν, άρχισαν να μεταναστεύουν περισσότερο. Στην περίοδο 1961-91 υπήρξε κάποια μετανάστευση από την περιοχή και ο πληθυσμός μειώθηκε κατά 6,7%. Όμως αυτή η μείωση είναι ασήμαντη σε σχέση με τις χριστιανικές περιοχές, 50,5%. Κατά κάποιο τρόπο, λοιπόν, η πολιτική της Ε.Ζ. είχε ένα θετικό αποτέλεσμα, ότι δηλαδή οι Πομάκοι έμειναν στα ορεινά χωριά τους,

κάτι που είναι ασυνήθιστο σ' όλη την Ελλάδα. Σήμερα το γεγονός αυτό αποτελεί το κύριο πλεονέκτημα σε μια προοπτική ανάπτυξης της περιοχής.

Οι άντρες Πομάκοι μεταναστεύουν και δουλεύουν μέσα στην Ελλάδα κυρίως ως οικοδόμοι, εργάτες στα ναυπηγεία, ναύτες κ.τ.λ. Επίσης ένας αριθμός ανδρών μετακινείται καθημερινά από το πομακοχώρι όπου ζει στη δουλειά του στην πόλη της Ξάνθης ('διεθνής' παλίνδρομη μετακίνηση).

Η χριστιανική περιοχή: Η περιοχή έχει πληγεί έντονα από τη μετανάστευση, είναι σχεδόν εγκαταλειμμένη. Οι κάτοικοι έφυγαν από την περιοχή μετά το Β' Παγκόσμιο πόλεμο, γιατί υπήρξε οικονομική κρίση, κυρίως εξαιτίας της κρίσης του ανατολικού καπνού που αποτελούσε το βασικό προϊόν της περιοχής. Μετά τη δεκαετία του '50 υπήρξε ρεύμα εσωτερικής μετανάστευσης προς τα αστικά κέντρα. Μερικά απ' τα χωριά στην περιοχή είναι σχεδόν έρημα (π.χ. Καλύβα, Καστανίτης, Καλό Νερό, Μαργαρίτης και Λυκοδρόμιο), ενώ στην πλειονότητά τους έχουν μετατραπεί σε 'καλοκαιρινά θέρετρα' για συνταξιούχους πρώην κατοίκους της περιοχής.

4.δ Φυσική/ κοινωνική υποδομή

Η περιοχή των Πομάκων: Όλοι οι κοινωνικοί δείκτες είναι κατώτεροι από αυτούς της χριστιανικής περιοχής. Το κυριότερο όμως είναι ότι οι δαπάνες του Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων, ακόμα και το 1991, ήταν 19 φορές χαμηλότερες στην περιοχή των Πομάκων απ' ό,τι στη χριστιανική. Υπάρχει έλλειψη υποδομής στην περιοχή, αν και έχει βελτιωθεί πολύ από το 1991. Ακόμα και σήμερα υπάρχει ανεπαρκής τηλεφωνική εξυπηρέτηση, το δίκτυο ύδρευσης είναι υπανάπτυκτο, ενώ δεν υπάρχει δίκτυο αποχέτευσης και υπηρεσία αποκομιδής σκουπιδιών. Η κατανάλωση ηλεκτρικού ρεύματος είναι λιγότερη από το ήμισυ σε σχέση με τη χριστιανική περιοχή. Το οδικό δίκτυο είναι ακόμα πολύ φτωχό, ενώ υπάρχουν πολλά χωριά (π.χ. όλα τα χωριά της κοινότητας Σατρών) που συνδέονται μόνο με μονοπάτια.

Το φτωχό οδικό δίκτυο στην περιοχή αποτέλεσε ένα πολύ σημαντικό εμπόδιο στην ανάπτυξη. Οι έμποροι δεν μπορούσαν να προσεγγίσουν την περιοχή προκειμένου να πάρουν τα ζώα ή τα αγροτικά προϊόντα και βέβαια δεν μπορούσαν να μεταβαίνουν σε καθημερινή βάση για να πάρουν αναλώσιμα προϊόντα όπως γάλα και λαχανικά. Απέτρεπε τον πληθυσμό της περιοχής από το να κάνει την καθημερινή παλίνδρομη μετακίνηση για να δουλέψει στην Ξάνθη. Τέλος, είχε σαν αποτέλεσμα την ελλιπή παροχή κοινωνικής μέριμνας. Ήταν πολύ δύσκολο για τους γεωπόνους, γιατρούς και κτηνιάτρους να φτάσουν σ' αυτές τις περιοχές σε περίπτωση ανάγκης, και απέφευγαν επίσης την περιοχή στην καθημερινή τους ρουτίνα.

Η χριστιανική περιοχή: Η υποδομή είναι αρκετά καλή (δρόμοι, ηλεκτροδότηση, τηλέφωνο, αποκομιδή σκουπιδιών).

4.ε. Απασχόληση στο δημόσιο τομέα

Η περιοχή των Πομάκων: Κανένας Πομάκος δεν δουλεύει ως δημόσιος

υπάλληλος ούτε ακόμη και ότο χαμηλότερο επίπεδο της ιεραρχίας. Δεν υπήρξε καμιά πολιτική "θετικών διακρίσεων" για την πρόσληψή τους στο Δημόσιο, ίσως μάλιστα να συνέβη ακριβώς το αντίθετο. Μόνο στη δεκαετία του '80 κάποιοι, ελάχιστοι, προσλήφθηκαν στον ευρύτερο δημόσιο τομέα, υπό την προϋπόθεση να μεταναστεύσουν σ' ένα μεγάλο αστικό κέντρο της χώρας και να μεταφέρουν εκεί τα εκλογικά τους δικαιώματα.

Η χριστιανική περιοχή: Υπάρχουν πολλές ευκαιρίες για απασχόληση στον ευρύτερο δημόσιο τομέα.

4.στ. Προσπάθειες ανάπτυξης της παραγωγικής δομής στην περιοχή

Η περιοχή των Πομάκων: Δεν υπήρξε καμιά τέτοια προσπάθεια, γεγονός που οφείλεται, στο ότι: α) η περιοχή είναι ορεινή, η φυσική υποδομή της ήταν και είναι ακόμη προβληματική, β) ο ενδογενής πληθυσμός (Πομάκοι) δεν είναι σε θέση να επενδύσει εξαιτίας όλων των περιορισμών που ισχύουν (δυσκολίες στην απόκτηση οποιασδήποτε άδειας, έλλειψη κεφαλαίου, συντηρητισμός), γ) η περιοχή θεωρείται επισφαλής γιατί βρίσκεται κοντά στα σύνορα και γιατί αυτοί που δεν είναι ντόπιοι την αντιμετωπίζουν ως γκέτο και δ) οι επενδυτές δεν ενθαρρύνθηκαν να επενδύσουν στην περιοχή και να εκμεταλλευτούν τις αυξημένες επιχορηγήσεις που δίνονται στη ζώνη βάθους 20 χλμ. κατά μήκος των βόρειων συνόρων της χώρας απ' το 1976.

Η χριστιανική περιοχή: Έγιναν αρκετές προσπάθειες για να αναπτυχθούν βιομηχανίες, βασισμένες στην εξαιρετικά ευνοϊκή νομοθεσία των κινήτρων περιφερειακής ανάπτυξης. Όμως όλες οι βιομηχανικές μονάδες απέτυχαν, κάποιες ακολουθώντας τη γενική τάση των δημοτικών επιχειρήσεων, ενώ άλλες γιατί δημιουργήθηκαν ευκαιριακά με σκοπό την εκμετάλλευση των υψηλών κινήτρων που προσφέρονται στην περιοχή.

4.ζ. Προσπάθειες από το κράτος για την ανάπτυξη της περιοχής

Η περιοχή των Πομάκων: Δεν υπήρξε καμιά τέτοια προσπάθεια, ακόμη και στο Interreg I & II δεν υπήρξε μέριμνα για την περιοχή. Επί πλέον, υπάρχει απροθυμία από μέρους της ελληνικής κυβέρνησης να χαράξει δρόμο για τη Βουλγαρία μέσω του Εχίνου. Υπάρχει πίεση από τους χριστιανούς βουλευτές όλων των κομμάτων να χαραχθεί ο δρόμος μέσω του Λειβαδίτη, που είναι ένα σχεδόν ακατοίκητο χωριό.

Η χριστιανική περιοχή: Υπήρξαν αρκετές τέτοιες προσπάθειες όπως: η χρηματοδότηση του εποίκισμού ενός ερημωμένου χωριού (Λειβαδίτης) στη δεκαετία του 1960, η εισαγωγή της καλλιέργειας του καπνού τύπου "Virginia" (Κομνηνά, Πασχαλιά, Δαφνώνας κ.τ.λ.) και η δημιουργία, πρόσφατα, ενός "δασικού χωριού" βόρεια από το Λειβαδίτη, δίπλα στα σύνορα.

5. Αποτελέσματα της καθιέρωσης της Ε.Ζ. στην οικονομική και κοινωνική ζωή της περιοχής

Η πολιτική της Ε.Ζ. είναι μια τυπική περίπτωση που αντανακλά την ανικανότητα του ελληνικού κράτους να χαράξει μια συνεπή πολιτική με σαφείς στόχους και στη συνέχεια να την εφαρμόσει. Η πολιτική αυτή είχε τα αντίθετα σχεδόν αποτελέσματα απ' αυτά που υποτίθεται ότι θα εξυπηρετούσε η εισαγωγή της.

Ο απόλυτος έλεγχος της Ε.Ζ. από το στρατό, την αστυνομία και τα Πολιτιστικά Γραφεία και κυρίως η ίδια η δόμηση της "ελληνικής" ταυτότητας δημιούργησε το αίσθημα στον κόσμο ότι διώκεται και "τιμωρείται" για το ότι ανήκει σε μειονοτική ομάδα. Υπάρχει ένα γενικευμένο αίσθημα κοινωνικής αδικίας, μιας πολιτικής διακρίσεων εναντίον τους, γεγονός που επέτρεψε στους εξτρεμιστές να υπερβάλουν εκθέτοντας την χώρα "πολιτικά" στη διεθνή κοινότητα. Η Ε.Ζ. είχε μόνο αρνητικά αποτελέσματα για τη χώρα, με την έννοια ότι "έριξε" τους Πομάκους στα χέρια των Τούρκων, οδήγησε σε κοινωνικο-οικονομική υπανάπτυξη την περιοχή της Ε.Ζ. και, το πιο σημαντικό, δεν επέτρεψε στις μειονότητες να αναμειχθούν με την πλειοψηφία, κάτι που θα ήταν προς όφελος όλων. Τέλος, η ίδια η φύση της πολιτικής της Ε.Ζ. επέτρεψε τη χάραξη "προσωπικών πολιτικών" εκ μέρους των δημόσιων υπαλλήλων που ήταν υπεύθυνοι για την υλοποίησή τους.

Τελικά, η μόνη "στρατηγική" που φαίνεται ότι υπήρξε από την πλευρά των ελληνικών κυβερνήσεων ήταν να "γίνει η ζωή των ατόμων της μειονότητας δύσκολη". Ήταν μια κοντόφθαλμη πολιτική των ελληνικών κυβερνήσεων και εξαιτίας του γεγονότος ότι η περιοχή δεν είχε καμιά οικονομική σημασία, ούτε σπουδαίες πλουτοπαραγωγικές πηγές, ενώ ο πληθυσμός της ήταν ασήμαντος με βάση την οικονομική και την πολιτική επιρροή του.

Η Ε.Ζ. χαρακτηρίζεται από: α) έλλειψη επενδύσεων, αφού οι συνθήκες στην περιοχή δεν είναι καθόλου τυπικές (π.χ. δεν υπάρχει ελεύθερη διακίνηση κεφαλαίου και εργασίας), καθώς επίσης, μέχρι τη δεκαετία του 1970, υπήρχε ακόμη και ο φόβος πολέμου με τους βόρειους γείτονες, ο οποίος θα είχε τρομακτικές επιπτώσεις στην περιοχή β) έλλειψη εκσυγχρονισμού της οικονομίας. Κυριαρχούν παραδοσιακές δραστηριότητες (γεωργία και κτηνοτροφία) που μάλιστα δεν έχουν εκσυγχρονιστεί καθόλου γ) μια τάση αυτάρκειας (οικονομίες επιβίωσης) για να αντιμετωπίσουν την απομόνωσή τους δ) έλλειψη ευκαιριών εργασίας που οδηγεί το πιο δραστήριο τμήμα του πληθυσμού να μεταναστεύει για μεγάλες χρονικές περιόδους ή να μετακινείται καθημερινά προς τις περιοχές απασχόλησης ε) μια τάση για γκετοποίηση. Αυτό εκδηλώθηκε με μια καχυποψία προς τον "έξω" κόσμο (απόρριψη του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος κ.τ.λ.) και οδήγησε σε εκμετάλλευση της Ε.Ζ. από άτομα με πρόσβαση στην πολιτική διοίκηση της Ε.Ζ.

Μπορούμε να διακρίνουμε δύο στάδια που αφορούν το ρόλο της Ε.Ζ.:

1ο στάδιο. Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '70, ο ρόλος της ήταν *πρωταρχικά στρατιωτικός*, με την έννοια της προστασίας της χώρας από πιθανές ενέργειες εξωτερικών εχθρών. Η οριοθέτηση της Ε.Ζ. μέχρι το 1967 ανταποκρινόταν στον κίνδυνο

εκείνης της περιόδου, δηλαδή από τις 'χώρες του Σιδηρού Παραπετάσματος' στα βόρεια σύνορα της Ελλάδας. Στη συνέχεια θεωρήθηκε ότι η ελληνική κυριαρχία δεν απειλούνταν μόνο από τους βόρειους γείτονες και έτσι η αμυντική πολιτική περιέλαβε και τα ανατολικά σύνορα της χώρας με την Τουρκία. Όμως τα σύνορα έχουν πάψει απο καιρό να θεωρούνται κυρίως οιονεί πεδία μάχης. Σε πολλές περιπτώσεις, συνοριακές περιοχές εκατέρωθεν των συνόρων αναπτύσσουν ισχυρούς οικονομικούς δεσμούς. Εξάλλου, η πολιτική της Ε.Ε. τείνει στην άρση των "εσωτερικών" της συνόρων και στη συνεργασία στα εξωτερικά σύνορα, με αυτή την έννοια η Ε.Ζ. στην Ελλάδα είναι τελείως έξω απ' αυτήν τη λογική.

2ο στάδιο. Από τα μέσα της δεκαετίας του '70 η πολιτική της Ε.Ζ. εφαρμοζόταν μερικώς, με την έννοια ότι η μπάρα είχε καταργηθεί στην πράξη στις περισσότερες περιοχές, παρόλο που η νομοθεσία που την κατέργησε εισήχθηκε μόλις το 1996. Ο βαθμός στον οποίο εφαρμοζόταν είναι άγνωστος. Είναι χαρακτηριστικό ότι παρόλο που το αμυντικό δόγμα της χώρας άλλαξε -με την έννοια ότι ο κίνδυνος πια δεν θεωρείται ότι είναι από το βορρά αλλά "εξ ανατολών"- η Ε.Ζ. εξακολούθησε να ισχύει σ' όλες τις περιοχές στα βόρεια σύνορα όπου υπήρχαν μειονότητες. Οι τελευταίες περιοχές που εξακολουθούσαν να επηρεάζονται από την πολιτική της Ε.Ζ. ήταν στο βόρειο τμήμα των νομών Ξάνθης και Ροδόπης, που κατοικούνται κυρίως από Πομάκους.

Η Ε.Ζ. τουλάχιστον από τα μέσα της δεκαετίας του '70 έχασε το στρατιωτικό ρόλο της με την έννοια ότι έπαψε να λειτουργεί κυρίως ως μέσο για την αμυντική θωράκιση της χώρας και μετατράπηκε κυρίως σε εργαλείο για την πολιτική χειραγώγηση των Ελλήνων που ζουν εκεί. Ο πολιτικός έλεγχος ήταν τρισδιάστατος: α) πολιτικός έλεγχος μιας μειονότητας προς την οποία δεν υπήρχε εμπιστοσύνη, β) πολιτικός/εκλογικός έλεγχος προς όφελος κυρίως των ελληνικών κομμάτων που ήταν στην κυβέρνηση και γ) οικονομική εκμετάλλευση της περιοχής από κάποιους επιτηδευούς (π.χ. υπερχρέωση υπηρεσιών για παροχή αδειών).

Είναι δύσκολο να βρεθούν διεθνείς παραλληλισμοί με την πολιτική της Ε.Ζ. Θα μπορούσε, όμως, να υποστηριχθεί κανείς ότι η πολιτική της Ε.Ζ. στο 1ο στάδιο της (κυρίως στρατιωτικός ρόλος) έχει ομοιότητες με: τις συνοριακές ζώνες που υπήρχαν στις χώρες της Α. Ευρώπης, με τη ζώνη που υπήρχε στην Ισπανία κατά μήκος των συνόρων της με τη Γαλλία στη διάρκεια του Φράνκο και, τέλος, με τον εποικισμό των συνοριακών περιοχών στο Ισραήλ. Όσον αφορά το 2ο στάδιο της Ε.Ζ. (κυρίως πολιτικός έλεγχος), έχει ομοιότητες με: τη διοίκηση των περιοχών που κατοικούνται από Άραβες στο Ισραήλ, με τις περιοχές των homelands στη Ν. Αφρική και με τα reserves για ιθαγενείς πληθυσμούς.

5. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Drury M. (1991), "The boundary between Bulgaria and Greece", *International Boundaries Research Unit, University of Durham*.
- Hansen N. (1986), "Border region, development and cooperation: Western Europe and the US-Mexico Borderlands in comparative perspective", in: Martinez (ed). op.cit, 31-45.

- Hasson S. and Gosenfeld N. (1980), "Israeli frontier settlements: a cross-temporal analysis", *Geoforum*, vol. 11, 315-334.
- Herzog L. A. (1991), "Cross-national urban structure in the era of global cities: The US-Mexico transfrontier metropolis", *Urban Studies* 28(4), 519-533.
- Kristof L.K.D. (1959), "The nature of frontiers and boundaries", *Annals of the Association of American Geographers*, vol. 49, 269-282.
- Labrianidis L. (1996), "The external borders of the EU are abolished the frontiers within a member state remain", *International Boundaries Research Unit*, vol 4(4).
- Λαμπριανίδης Λ. (1997), "Οικονομικές συνέπειες από την ύπαρξη της Επιτηρούμενης Ζώνης: η περίπτωση των χωριών των Πομάκων στην ορεινή ζώνη της Ξάνθης", *Τόπος* 13.
- Martinez, O. (ed) (1986), *Across Boundaries*, El Paso, Texas Western Press.
- Minghi G.V. (1963), "Review article: boundary studies in political geography", *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 53, 407-428.
- Newman D. (1995), Boundaries in flux: the "green line" boundary between Israel and the West Bank, IBRU Boundary and Territory Briefing, 1.(7)
- Παπαγιαννάκης Λ., Βασενχόβεν Λ., Λώλος Σ., Νοταράς Γ., Λαμπριανίδης Λ. και Ζόνζηλος Ν. (1994), *Η ανάπτυξη της Θράκης*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα.
- Ricq C. (1981), *Les travailleurs frontaliers en Europe*, Paris, Anthropos.
- Smith D. (1979), (1985), *Where the grass is greener*, Harmondsworth, Penguin.
- Smith D. (ed), (1982), (1986), *Living under apartheid*, London, Allen & Unwin.